

***Regnum Croatiae et Dalmatiae* u doba Stjepana II.**

Lujo Margetić

U diskusiji s mišljenjima Račkoga, Šišića, N. Klaić i drugim autor dokazuje: 1. da je u doba Stjepana II. (1088 - 1091) Kraljevstvo Hrvatske i Dalmacije (regnum Croatiae et Dalmatiae) ostalo po svom opsegu neokrnjeno i da nema znakova "bezvlada" i "rasula", 2. da je nakon Stjepana II. došlo do bitne promjene u povodu napada ugarskog kralja Ladislava u svibnju 1091., sinhroniziranog s istodobnom akcijom cara Henrika IV. protiv papinskih snaga u Italiji, 3. da nakon Stjepana II: nestaje regnum Croatiae et Dalmatiae kao međunarodno pravnopravno priznata papina država, i 4. da u zadnjem desetljeću XI. stoljeća borbu za prevlast na istočnoj obali Jadrana vode Ugarska i Mleci. Nekoliko spomena bizantskog cara u protokolima isprava odražavaju samo inzistiranje gradova da oni ne priznavaju ni ugarsku ni mletačku vlast.

I.

Stjepan II. je zadnji hrvatski vladar, koji je nosio titulu *rex Croatiae et Dalmatiae*. Problemi u svezi s njegovim vladanjem ostali su otvoreni i nakon novih prijedloga N. Klaić, premda je njezin dugogodišnji rad na hrvatskoj povijesti uvelike unaprijedio spoznaje o ovom problemu, otvorio nova pitanja i omogućio daljnju diskusiju. Nadamo se da će i ovaj prilog naići na pogodno tlo za daljnje diskusije u našoj historiografiji.

Prema Račkome¹ "Svinimir se je imao predstaviti negdje 1088 god." Naslijedio ga je Stjepan II.: "o boku stajahu mu malo ne isti dostojanstvenici, koji su za Svinimira, donjekle i za Petra Kresimira, utjecali na javne poslove". Njegova je vladavina bila kratka i mirna, a umro je "1090/1". Tek nakon njegove smrti dolazi do "razdora" u Hrvata pa nastaje "podpuno bezvladje i nered".

Šišić² je već nalazio manje riječi pohvale za unutrašnje stanje u vrijeme prijelaza vlasti od Zvonimira na Stjepana II. Naime, on je bio uvjeren u to da je Zvonimir bio 1089. god. ubijen u narodnoj skupštini i da je ugarski kralj Ladislav ubrzo provalio u Hrvatsku kao Zvonimirov "osvetnik". Situaciju je otežavala još i okolnost da je nakon Zvonimira na vlast došao Stjepan nakon što je 14 godina čamio "u samostanu sv. Stjepana kod Splita".³ Šišić nastavlja: "Jedva da može biti sumnje, da je mnogogodišnji boravak u samostanu skrhao i fizičku snagu Stjepanovu i tako je on zacijelo ostavio samostan kao bolestan i

¹ F. Rački, *Borba Južnih Slovena za državnu neodvisnost u XI vijeku*, Rad JAZU, 1875., 250 i d.

² F. Šišić, *Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara*, Zagreb, 1925, 587 i d.

³ N. dj., 591 i d.

loman starac”. Ipak je po Šišiću Stjepan II. bio hrvatsko - dalmatinski kralj čija “je vlast u hrvatskoj državi općenito priznavana”.

N. Klaić je još suzdržanija. Ona sumnja u mnogobrojnu kraljevu pratnju, spomenutu u jednoj Stjepanovoj ispravi, zapaža da “među njegovim dostojanstvenicima nema ni jednoga župana iz županija u unutrašnjosti” pa iz toga zaključuje da se “planinska Hrvatska” odlučila protiv Stjepana, a za Zvonimirovu udovicu. Stjepanova je “životna snaga bila iscrpljena zbog bolesti” pa se njemu gubi svaki trag “još prije Ladislavove provale”.⁴

Budak⁵ je još kritičniji. Stjepanova se “vlast, čini se, svela samo na užu okolicu Splita”, njegova se pratnja “u biti svodi na primorskog i dridskog župana”. Od Zrnovnice pokraj Splita prema jugu već je vladao Slavac, a na Hrvatsko prijestolje pretendirala je i Jelena, “koja nije imala pravo na nasljeđivanje kruna”, ali je možda “uspjela zadržati krunu za sebe” tako da je ona “potom nasljednim pravom mogla pripasti njezinom bratu”. Budak dodaje da je “rasulu države pridonosila i emancipacija dalmatinskih gradova”. Konačno, u pratnji Stjepana nalazi se, uz ostale, i bivši hrvatski biskup Grgur, što znači da aktualni hrvatski biskup nije podržavao Stjepana pa je to daljnji dokaz za “raskol u državi”.⁶

Malo je isprava odnosno zabilješka koje su datirane s vremenom u kojem je vladao Stjepan i u kojima se pojavljuje njegovo ime.⁷ Riječ je o četiri isprave odnosno zabilješke, od kojih su dvije sačuvane samo u talijanskom prijevodu, što uvelike umanjuje njihovu vjerodostojnost jer je pitanje, je li prevoditelj točno pročitao i točno preveo pojedine riječi, sintagme i rečenice. Treća, isprava za splitskog sinoda, donosi presudu nadbiskupa Lovra. Ona se od mnogih autora smatra autentičnom, ali je riječ o vrlo skraćenom izvatku, koji je usto još i dosta nemarno prepisan. Konačno, četvrta, kojom Stjepan II. potvrđuje ispravu kralja Zvonimira o darovanju zemljišta Pustica u Lažanama samostanu sv. Benedikta u Splitu najvjerojatnije je sastavak na osnovi podataka što ih je kasnije sastavljač našao u samostanskim analima.

Započet ćemo s najmanje nepouzdanom ispravom - onom splitskog nadbiskupa Lovra⁸ - o sporu između tužiteljice Neze, kćeri zadarskoga priora, i tužene Čike, predstojnice samostana sv. Marije. Čiku je zastupao njezin stric Grgur, a Nezu njezin sin biskup Stjepan. Tužitelji su tvrdili da su dali tuženoj Čiki 40 solida i na ime toga dobili zalog. Tužena se branila time što je tvrdila da je 40 solida dobila na ime dijela zajedničke kuće i da joj je zalog nasilno oduzet. Presuda je glasila da zalog treba vratiti jer joj je nasilno oduzet (*pignora vi ablata*) i da onih 40 solida treba razdijeliti kao dug svih nasljednika.

Nadbiskup je, dakako, spor mogao rješavati samo u drugom stupnju jer su u prvom stupnju bile kompetentne vlasti u Zadru, i ti svjetovna vlast (*prior*) i, (jer se radilo o sporu u kojem je zainteresirana i crkva zbog toga što je tužena predstojnica samostana), biskup. Ovime se na zadovoljavajući način objašnjava, zašto se u iskazu tužitelja pojavljuje zadarski biskup Stjepan, dok na samome splitskom sinodu sudjeluje zadarski biskup “A”, tj. Andrija. Da se ovaj dio izvatka odnosi na raspravu pred prvostupanjskim sudom, tj. u Zadru, vidi se i po tome što su svjedoci tužene glasom isprave došli pred sud (*in medium deducti*), a to svakako više odgovara situaciji u Zadru, nego u Splitu.

⁴ N. Klaić, *Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku*, Zagreb, 1971. 491 (Isto i u drugom izdanju 1975. god.).

⁵ N. Budak, *Prva stoljeća Hrvatske*, Zagreb, 1994, 48-50, 116-119.

⁶ Napominjemo da smo ovdje naveli samo one autore, za koje smatramo da su ozbiljnom analizom unaprijedili istraživanje. Zbog toga smo isпустили faktografske prikaze od V. Klaića do danas i nedovoljno uvjerljive analize Gunjače.

⁷ Sabrane su u: F. Rački, *Documenta historiae chroaticae periodum antiquam illustrantia* (dalje: Doc.), *Monumenta spectantia historiam Slavorum Meridionalium*, vol. VII, Zagreb, 1877, 147-152; br. 123-126. Vidi i J. Stipišić i M. Šamšalović, *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*, vol. I (dalje CD I), Zagreb, 1967, 188-192, br. 149-152.

⁸ CD I, 191, br. 151 = Doc. 147, br. 123.

Još nešto izaziva pažnju. Zašto nadbiskup Lovro ne donosi u protokolu isprave ime vladara? Presuda je na sinodu donesena zajedno s nadbiskupovim sufraganima, i to zadarskim, hrvatskim, trogirskim i rapskim, a u nazočnosti “Stjepana kralja Hrvatske”, Jakoba Morstika, Priora Firmina i “mnogih drugih plemenitih ljudi”. Na prvi se pogled čini neobično, što je Stjepan nazočan na sinodu, a ipak isprava nema njegovog imena u protokolu. Mislimo da se na to pitanje dade lako i uvjerljivo odgovoriti. Naime, *regnum Croatiae et Dalmatiae* bio je, kao što znamo, papino vazalno kraljevstvo. Samo je papa, kao *senior*, nakon Zvonimirove smrti, mogao i smio odrediti vladara toga kraljevstva. Dok to papa nije učinio, Stjepan II. je samo *rex Croatiae*, ali još nije *rex Croatiae et Dalmatiae*. Nadbiskup je prema tome morao u svojoj ispravi “odslikati” stanje u Hrvatskoj u vrijeme sastavljanja isprave: Stjepan je hrvatski kralj, on je nazočan pri vijećanju pred nadbiskupom, dakle, nadbiskup priznaje da Stjepan nije nikakav uzurpator, ali ga pravno još ne može titulirati *rex Croatiae et Dalmatiae* jer to još papa nije odobrio. Iz toga slijedi da je isprava morala biti sastavljena vrlo brzo nakon Zvonimirove smrti, a prije nego što je papa potvrdio Stjepana kao “kralja Hrvatske i Dalmacije”. Rački je ispravno smatrao da nadbiskupovu ispravu treba staviti odmah na početak Stjepanova vladanja, ali je posve nepotrebno “poboljšao” tekst isprave tako što je riječima “*coram Stephano rege Croaciae*” dodao “(*et Dalmaciae*)”. Ta je intervencija Račkoga suvišna i drugi je autori čak ni ne spominju, premda inače upozoravaju na druge njegove prijedloge.⁹ Ako je pak u Stjepanovoj ispravi o darovanju zemljišta u Radunu¹⁰ Stjepan već “kralj Hrvata i Dalmatinaca”, onda to znači da je u međuvremenu već došlo papino odobrenje da Stjepan postane kralj Kraljevstva Hrvatske i Dalmacije. A protokolu te isprave nema ozbiljne i kritično uvjerljive zamjerke. Datacija te isprave glasi:

L'anno dalla incarnatione del signore 1089 (u tekstu pogriješno: 1809), *nel indictione XII et epatta XXV*. Epakta 25 odgovara vremenu od 1. IX. 1087. do 31. VIII. 1088. po današnjem računanju vremena. God. 1089. trajala je po firentinskom kalkuku od 25. III. 1089. do 24. III. 1090., a po pizanskom od 25. III. 1088. do 24. III. 1089. Indikcija¹² počinje 1. IX. 1088. i traje do 31. VIII. 1089. Ako želimo iskoristiti sva tri podatka (epaktu, godinu inkarnacije i indikciju) onda vidimo da je isprava sastavljena između 25. III. 1088. (početak pizanskog kalkula za 1089.) do 31. VIII. 1088. (svršetak epakte za 1088.) s time da je razlika u godini po indikciji samo jedan dan.¹¹ Sve se dakle dobro slaže: papa Urban bio je izabran i konsekričan 12. III. 1088., Zvonimir umire u kasno proljeće iste godine, u Hrvatskoj se izabire Stjepana, održava splitski sinod u ljeto 1088. god. i traži papina suglasnost, a nakon što je od pape stigla suglasnost, Stjepan II. se služi punom titulom već u kolovozu 1088. god. Stjepanova nazočnost na splitskom sinodu bila je nužna i iz posve praktičnog razloga. Naime, nadbiskupovu presudu trebalo je sprovesti u život - i to, dakako, u Zadru. Trebalo je povratiti tuženoj strani, predstojnici samostana sv. Marije ono što je tužitelj silom zaplijenio i predati joj dio roditeljske imovine na koji je ona imala pravo. Moglo se očekivati da će takva presuda u Zadru naići na veliki otpor jer je protivna strana, tužitelj, pripadala najuglednijoj i najmoćnijoj zadarskoj obitelji, Madijevcima. Nadbiskup je dakle bio upravo prisiljen organizirati takvo drugostupanjsko suđenje, na kojem će se naći i najviši predstavnici svjetovne vlasti, u prvom redu hrvatski kralj, da bi presudi dali toliko potreban svjetovni autoritet.

⁹ Vidi N. Novak, *Zadarski kartular samostana svete Marije*, Zagreb, 1959, 248-249; CD I, 191.

¹⁰ CD I, 189, br. 150 = Doc. 149, br. 125.

¹¹ Rački je takav zaključak izbjegao tvrdnjom da je “pisar isprave zadržao epaktu prethodne godine (Doc. 151, br. 125). Isto i CD I, 190, br. 150: “XXV odgovara prošloj godini”. Podrobniju raščlambu vidi u L. Margetić, *Pitanje iz najstarije povijesti zagrebačke biskupije i Slavonije*, *Chroatica Christiana Periodica*, god. XVIII, Zagreb, 1994, br. 34, 47, bilj. 204.

Dakle, nazočnost hrvatskog kralja u žalbenom postupku pred splitskim nadbiskupom dokaz je da je on bio priznavan kao vrhovni svjetovni autoritet u Splitu i Zadru, a nazočnost hrvatskog biskupa¹² da se on osjećao podložnim splitskom nadbiskupu i da je kao “hrvatski” biskup bio ujedno biskupom hrvatskog kralja. Splitski sinod uvjerljiv je dokaz da je Stjepanova (faktična) vlast nad Dalmacijom bila još neokrnjena, a nazočnost Jakoba Morstika dokaz je da je hrvatsko kraljevstvo još neokrnjeno i na jugu.

Popisi svjedoka u Zvonimirovoj i Stjepanovoj ispravi o zemljištu u Raduni u korist samostana sv. Stjepana i istih vladara o zemljištu u Lažanima u korist benediktinki usporedivi su, ali ne i identični. Tako u Stjepanovoj ispravi u korist benediktinki¹³ nalazimo Ozrena Dridistika i Desimira (nedvojbeno ubrusara), a u istoj ispravi benediktinkama nalazimo i Dragoslava Zagorstika¹⁴, Vratinu “Polsticusa”¹⁵, Ljubomira Tepci¹⁶ itd. koji su i inače zajamčeni. Da je riječ o prepisivanju, onda bismo našli iste svjedoke u obje isprave. Upravo te razlike govore u prilog tezi da je popise svjedoka sastavljač našao u bilješkama samostanskih anala o pojedinom poslu. Razlike u popisima najuvjerljivije se mogu objasniti time što su pojedinom pravnom poslu bili nazočni različiti svjedoci.

Začuđuje zaključak koji N. Klaić izvodi iz okolnosti da se u Stjepanovoj ispravi u korist splitskih benediktinki spominje “dalmatinske prelate i neke župane”: “činjenica da su neki od tih župana, inače nepoznati, spomenuti u prvom falsifikatu benediktinki (tj. u Zvonimirovoj darovnici) daje nam pravo da sumnjamo u tako mnogobrojnu kraljevu pratnju”.¹⁷ Priznajemo da ovu rečenicu ne razumijemo. Možda je N. Klaić htjela reći približno ovo: u obje darovnice benediktinkama, tj. u Zvonimirovoj i Stjepanovoj, nalaze se ista imena nekih župana (koji su inače nepoznati), pa zbog toga (?) treba posumnjati u veliku Stjepanovu svitu. Je li naglasak na tome što su ti župani “inače nepoznati”? U bilješki N. Klaić objašnjava o kojima se to nepoznatim županima radi: “Ondje su spomenuti bibrirski, cetinski, zagorski, poljički (?), dridski i stobrečki (?) župan”. Gdje “ondje”? U obje isprave? Ali u Zvonimirovoj ispravi nema bibrirskog, cetinskog, zagorskog itd. župana. Ili je možda naglasak na: “inače nepoznati”? Ali, bibrirski se župan spominje u jednoj zadarskoj ispravi, koju se datira u 1070. god.,¹⁸ cetinski u ispravi od 9 X. 1075.,¹⁹ dridski u ispravi kralja

¹² U ispravi se ime hrvatskog biskupa navodi sa siglom “A”. Kukuljević to čita *A(nastasius)*, dok Rački mijenja siglu u “P” i čita *P(etrus)*. Isprava je i inače loše prepisana pa nije nemoguće da je ovdje došlo do neke prepisivačke greške. Najmanje lošim čini nam se pretpostavka da je riječ o biskupu Grguru. Hrvatski biskup pojavljuje se u vrelima od 1074. god. do kralja Stjepana. Ali, što je s navodnim hrvatskim biskupom Petrom? Lako je dokazati da je Rački posve proizvoljno popunio njegovim imenom rupu u ispravi iz 1075. (Doc. 106, br. 88). U teško oštećenoj ispravi kojom Zvonimir daruje zemljište Pusticu u Lažanima (CD I, 170, br. 134 = Doc. 112, br. 92) Farlati je oštećeno mjesto također popunio s imenom Petra, pa se opravdano može sumnjati i u taj podatak. Doduše, isprava kojom Zvonimir daje 8. X. 1087. samostanu Sv. Marije u Zadru slobodu (CD I, 186, br. 146 = Doc. 145, br. 119) sadrži i suglasnost Petra, hrvatskog biskupa. U njezinu autentičnost Šišić (n. dj. 537 i d.) i Novak (n. dj., 165) nimalo ne sumnjaju, ali njihova obrana njezine autentičnosti ne djeluje nimalo uvjerljivo. Riječ je o neobično skraćenom tekstu, koji je pisan u drugoj polovici XII., po našem mišljenju kombinacijom iz drugih vrela, a ne korištenjem samostanskih anala. Kako za naše raščlambe u ovom kontekstu nije odlučujuće pitanje biskupa Petra, ostavili bismo taj problem po strani, ali bilo bi nam drago da ga netko u diskusiji potakne.

U Stjepanovoj ispravi sačuvanoj u talijanskom prijevodu (CD 190, br. 150 = Doc. 149, br. 125) u tekstu se spominje splitski nadbiskup Lovro “*et Gregorio, già vescovo di Croatia*”, među svjedocima ponovno splitski nadbiskup i “*Gregorio vescovo*”, i kao pisar isprave “*Gregorio, cancelliere del prefato re*”, a u potvrđnici istog kralja (CD I, 192, br. 152 = Doc. 152, br. 136) ponovno se pojavljuju nadbiskup “*et Gregorio, vescovo di Croatia*”. Usporedba tih dviju isprava pobuđuje sumnju, nije li možda onaj “*già*” nespretno i netočno čitanje neke kratice latinskog teksta. Zašto bi u jednoj Stjepanovoj ispravi Grgur bio hrvatski biskup, a u drugoj “bivši hrvatski kralj”? Zar je doista Grgur u trenutku Stjepanova potvrđivanja darovnice svoga smrica (CD I, 192, br. 152 = Doc. 152, br. 126) bio na funkciji hrvatskog biskupa, da bi odmah nakon toga bio smijenjen? To nije nemoguće, ali je posve nevjerojatno.

¹³ CD I, 188, br. 149 = Doc. 148, br. 124.

¹⁴ Za Zagorstika vidi CD I, 166, br. 129 = Doc. 132, br. 111.

¹⁵ Za “Polsticusa” vidi CD I, 169, br. 134 = Doc. 112, br. 97.

¹⁶ Njegovo je ime poznato iz natpisa. Vidi R. Mihajčić - L. Steindorff, *Namentragende Steininschriften in Jugoslawien vom Ende des 7. bis zur Mitte des 13. Jahrhunderts*, Wiesbaden, 1982, 49, br. 78.

¹⁷ N. Klaić, n. dj. (bilj. 4), 491-492.

¹⁸ CD I, 117, br. 85 = Doc. 81, br. 61.

¹⁹ CD I, 142, br. 170 = Doc. 106, br. 88.

Stjepana za samostan sv. Stjepana, “stobrečki?” (u Stjepanovoj ispravi za benediktinke sačuvana su samo slova: s.....cici) u upravo spomenutoj zadarskoj ispravi: *Jacobizus Zastobriscicus*. S druge strane, u Zvonimirovoj ispravi nalazimo mnogo svjedoka kojih nema u Stjepanovoj i obratno, u Stjepanovoj ima svjedoka kojih nema u Zvonimirovoj. A paralela: *Osrina Dridisticus* u Stjepanovoj benediktinkama i *Dragoslaus Dridstic* u Stjepanovoj samostanu sv. Stjepana kao da nedvojbeno govori o pouzdanom vrelu iz koga su obje isprave preuzele taj naziv: ne vidi se pravi razlog zašto bi netko kasnije izmišljao dridskog župana, koji za dispozitiv tih isprava nema nikakva značenja, a inače ga u drugim ispravama toga doba nema. Ako bismo i htjeli sve to zanemariti, ostaje posve nejasno kako se na osnovi usporedbe Zvonimirove i Stjepanove darovnice benediktinkama može izvesti neočekivani zaključak da ona daje “pravo da sumnjamo u tako mnogobrojnu kraljevu pratnju”. Uz najbolju volju i dobronamjernost ne možemo dokučiti logički slijed.²⁰ Ova se neočekivana tvrdnja N. Klaić podsvjesno temelji na nečem drugom: beznačajni, boležljivi i slabašni kralj Stjepan nije mogao imati mnogobrojnu pratnju: “on nije imao snage da se bori za prijestolje pedaka”, a “vjerojatno je njegova životna snaga bila iscrpljena zbog bolesti”.²¹ Ali, ne vidimo po čemu bi Stjepan bio takva “šaka jada”. Istina je da 1087. god. Stjepan izjavljuje da ulazi u samostan “*oppresso di grave infirmita*” u prisutnosti kralj Zvonimira, kraljice Lepe i kraljeva sina Radovana. Ali, tko će doista vjerovati da je on otišao u samostan “shrvan teškom bolešću”? Mislimo da nema nikakve dvojbe: Stjepan je strpan u samostan protiv svoje volje. On je morao otići u samostan i čekati punih deset godina da Zvonimir nestane da bi se mogao popeti na hrvatsko prijestolje. Za pretpostavku bolesti i skršenosti Stjepana u trenutku ulaska u samostan nema nikakva, pa ni najmanjeg kako-tako uvjerljivog dokaza.²² Doduše N. Klaić je toliko uvjeren u Stjepanovu fizičku iscrpljenost da ne može zamisliti da bi on uspio doživjeti čak i dolazak Ladislava. Po N. Klaić, on je sigurno umro “prije nego što je opasni suparnik” (tj. Ladislav) “prodrio do njegova kraljevstva”. Doduše, nema isprave koja bi dokazivala da je Stjepan uspio preživjeti do 1091. god. Ali, kao da se od Stjepana uvijek očekuje mnogo više nego od njegovih velikih prethodnika. Za Petra Krešimira IV. ne znamo do kad je vladao. Zadnja vijest o njemu može se kako-tako datirati u razdoblje od 25. III. 1073. do 24. III. 1074., a za Zvonimirovo ustoličenje za kralja Hrvatske i Dalmacije točan će datum biti listopad 1075. god. dakle, razlika je bar godinu i pol. Što se pak tiče Zvonimira, zadnja datirana vijest bila bi isprava od 8. X. 1087. god., a on je po našim računima umro u svibnju 1088. Ne vidimo nikakva uvjerljivog zdravstvena razloga zašto Stjepan II. ne bi “dogurao” do Ladislavova upada u 1091. god. I opet, pravi podsvjesni razlog je uvijek jedan te isti: nakon brze Stjepanove smrti trebalo je dočarati dodatno vrijeme bezvlada. Ponavljamo: ne vidimo nikakva iole uvjerljiva razloga za neprihvaćanje vrlo uvjerljive teze da je Stjepan mirno vladao sve do Ladislavova upada u svibnju 1091. godine.

²⁰ Ipak vidi Budak, n. dj. (bilj. 5), 116, bilj. 261: “Slažem se s N. Klaićem koja misli da je broj članova Stjepanove pratnje vjerojatno prevelik”, ali ne daje obrazloženje.

²¹ N. Klaić, n. dj. (bilj. 4), 491.

²² Zato Šišić, kao što je već u tekstu naglašeno, pokušava na ponešto drukčiji način dokazati Stjepanovu shrvanost: “Jedva da može da bude sumnje, da je mnogogodišnji boravak u samostanu skrhao i fizičku snagu Stjepanovu, i tako je on zacijelo ostavio samostan kao bolestan i loman starac” n. dj. (bilj. 2), 591-592. Stjepan je, kao što je poznato, nećak Petra Krešimira IV. (CD I, 192, br. 152 = Doc. 152, br. 126). Kako je ovaj imao samo jednog brata, ubijenog Gojslava, Stjepan je nedvojbeno Gojslavov sin. Kakogod računali godine Stjepana, Gojslavova sina, ne možemo se otići dojmu da je Šišić pretjerao opisujući Stjepana kao bolesnog i lomnog starca na kojega je miran život u samostanu ostavio tako teške posljedice. Prije bi se moglo reći obratno.

II.

Nestankom Stjepana II. nestaje ujedno i bilo kakva vijest o *regnum Croatiae et Dalmatiae*. Taj međunarodnopravni subjekt, nastao je uz vrlo aktivno sudjelovanje pape²³ i označavao vrhunac ranosrednjovjekovne Hrvatske pod vladarima Petrom Krešimirom IV., Dmitrom Zvonimirom i Stjepanom II. Prije Petra Krešimira IV. nema u vrelima spomena o tom Kraljevstvu, isto tako kao što se ono više ne spominje nakon Stjepana II.

Što se to dogodilo nakon smrti Stjepana II., koji je, kao što smo naveli, još uspio netaknutim sačuvati taj najdragocjeniji rezultat stoljetne borbe Trpimirovića za nužnim povezivanjem Hrvatske i Dalmacije? Kako to da je razmjerno kratak Ladislavov upad u Hrvatsku u svibnju 1091. god. imao tako katastrofalne posljedice i tako tragičan preokret? Do 1091. god. nema nikakva nagovještaja o “bezvlađu”, “raskolu”, “smutnjama” itd. Zašto Stjepan II. nije uspio uz pomoć svoga seniora, pape, potjerati Almoša, kojeg je Ladislav postavio kao kralja u Hrvatskoj i uspostaviti cjelovitost Kraljevstva Hrvatske i Dalmacije? Već tako postavljeno pitanje, uz pretpostavku poznavanja tadašnjeg odnosa snaga među glavnim europskim čimbenicima, daje odgovor.

Kao što je poznato, papa Grgur VII, *senior* Kraljevstva Hrvatske i Dalmacije bio je na vrhuncu svoje moći 7. III. 1080. god. kada je svoga glavnog suparnika na europskoj političkoj sceni, kralja Henrika IV. proglasio izopćenim iz crkve i čak designirao za kralja švapskog vojvodu Rudolfa. Ali, Henrik IV. se uspio oporaviti od udaraca koje mu je papa zadao, pa je čak uspio da crkveni sabor 25. V. 1080. god. izabere za protupapu ravenskog nadbiskupa pod imenom Klementa III. Ovaj kruni Henrika IV. za kralja, a ubrzo i za cara (31. III. 1084). Papi priskače u “pomoć” njegov vazal Robert Guiscard, ali u toj borbi svjetovnih vladara papinstvo doživljava strahoviti pad. Grgur VII. umire u progonstvu u Salernu 1085. god., od čega se crkvena reformna stranka nije mogla dulje vremena oporaviti, jer je na izbor Grgurova nasljednika Viktora III. trebalo čekati godinu dana, a on je uostalom umro već 16. IX. 1087. Naslijedio ga je tek 13. III. 1088. Urban II.

S druge strane, car Henrik IV. bio je odlučio konačno slomiti otpor reformne crkvene stranke pa se spremio na pohod u Italiju i već oko 1089. uspio privući sebi ugarskog kralja Ladislava. U okviru takve konstelacije snaga razumljiv je energičan nastup Henrika IV. u Italiju s jedne i istodobni oprezni nastup njegova saveznika Ladislava protiv papine vazalne države, Kraljevstva Hrvatske i Dalmacije. Henrik IV. uspio je u travnju 1091. pobijediti kod Mantove papine pristaše i odbaciti ih južno od rijeke Pada, a protupapa Klement III. u isto je vrijeme iz Rima istjerao reformnog papu Urbana II. Na žalost, *regnum Croatiae et Dalmatiae*, u takvim okolnostima nije mogao preživjeti jer mu je praktički nestala moćna zaštita onoga, koji ga je i stvorio - pape.

2. Za razdoblje nakon smrti Stjepana II. do 1094. god., o kojem šute *Annales Venetici breves*, *Historia Ducum Veneticorum*, Andrija Dandolo i Toma Arcidakon, Šišić se pokušao pomoći podatkom iz isprave upisane u *Chartularium Tremitense* koju je izdao Gotfrid, “*comes et sebasto imperiali*” u kolovozu 1093.²⁴ Njezin je sadržaj ukratko ovaj: Gotfrid priča da mu je jednom prilikom kada je krenuo u Dalmaciju (*dum pergerem in partibus Dalmacie*) i došao do otoka Tremiti, opat tamošnjeg samostana pokazao ispravu Gotfridovog oca o

²³ O tome podrobnije L. Margetić, Odnosi Petra Krešimira i pape prema Korčulanskom kodeksu, Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku, LXXIV, 1980, 219-238; isti, Međunarodni položaj Hrvatske oko 1075. godine (Petar Krešimir IV. i Amico), Zbornik Pravnog fakulteta u Rijeci, 6, 1985, 97-110.; isti, Pozadina prvoga ugarskog napada na Rab (1071.), Historijski zbornik XL, 1987, 75-119 itd.

²⁴ Problem datacije vidi u L. Margetić, Događaji u Hrvatskoj i Dalmaciji (1092-1094) u svjetlu do sada neiskostene vijesti o Rabu, Jadranski zbornik 12, 1982-1985, 237-238, bilj. 57.

darovanju nekih nekretnina u distriktu grada Campo Marino (na talijanskoj obali nasuprot Tremitima). Gotfrid je ponovio obećanje svoga oca, ali kako te nekretnine nisu bile u Gotfridovom posjedu, on se obvezao da će ih predati samostanu, ako dođe u njihov posjed. Nakon što se Gotfrid vratio, posrećilo mu se da ih stekne pa je pred sucem toga grada dao o tome sastaviti ispravu.

Šišić je bio uvjeren da bi se ta isprava mogla korisno uporabiti za našu povijest. Kako je Gotfrid carski sebast, zaključio je iz toga da je Gotfridovo putovanje u Dalmaciju bilo u službi Bizanta, to više što su navodno Gotfrid i njegov otac Amico prešli u bizantsku službu još 1083. god. Gotfrid je kao opunomoćenik bizantskog cara Aleksija “prešao lađom pored otoka Tremiti, gdje se neko vrijeme zadržao, u Dalmaciju; sada su nesumnjivo svi gradovi i otoci dalmatinski priznali vlast Aleksijevu, a to je bilo tim važnije, što se isto d o b n o (spac. Šišić) probijao do mora (...) ugarski kralj Ladislav”.²⁵ No, 1097. god. Ladislav je pobijedio hrvatskog kralja Petra, nastavlja Šišić, pa se te godine požuri mletački dužd da dalmatinske gradove “u carsko ime” (spac. Šišić) uzme pod svoju zaštitu.

Kada je 1914. god. Šišić o tome ponovno pisao,²⁶ napomenuo je da je “byzantski car Aleksije najkašnje početkom 1093. godine poslao u Dalmaciju” Gotfrida. Ali, 1917. god.²⁷ vratio se na tvrdnju da je Gotfrid kao carev opunomoćenik krenuo 1091. god. krenuo u Dalmaciju da tamo obnovi bizantsku vlast. To mu je i uspjelo. Gotfrid je ostao u Dalmaciji 2 godine.²⁸ Ta Šišićeva teza u cijelosti je prihvaćena u znanosti.

Ipak, ona ne počiva na iole sigurnim temeljima. Nema dokaza da je 1083. god. stupio Gotfrid sa svojim ocem u bizantsku službu. On se još 1087. god. spominje u najbližoj okolini normanskog vladara Rogera.²⁹

Što se pak tiče naslova sebastos, poznato je da je car Aleksije obasipao strane vladare i uopće uglednike, visokim titulama. Da navedemo samo primjer mletačkih duždeva Vitale Faliera, Vitale Michielija i Ordelafa Faliera³⁰ koji su sa zadovoljstvom u najrazličitijim prigodama nosili titulu imperijalnog protosebasto jer im je to davalo pravo na “plaću” (roga). Tako npr. Vitale Michiel u ispravi, sačuvanoj u izvorniku, još 1100. god. nosi tu titulu. Isprava se odnosi na privatno - pravni spor. Ukratko iz titula sebastos, protosebastos itd. ne proizlazi dakle, da bi njezin nositelj bio u službi Aleksije Komnena. God. 1093.³¹ Guigelmus catepanus donosi ispravu u ime vojvode Beomunda (!) itd., itd.

Šišić³² je iz raznih isprava iz južne Italije dokazivao da je Apulija bila pod vlašću Bizanta zato što se one datiraju *regnante domino Alexio imperatore*. Ali, o nekoj vlasti Bizanta u južnoj Italiji nema u to doba ni govora. Kći Aleksija Komnena, Ana, napisala je golem ep u počast svoga oca, Aleksijadu.³³ U njemu je ona svaki pa i najmanji uspjeh svoga oca uvelike isticala, ali uzalud ćemo u njenom djelu tražiti bilo kakvu vijest o bilo kakvoj bizantskoj vlasti u južnoj Italiji. Malaterra³⁴ (pisao oko 1100. god.) i ostali normanski pisci južne Italije iz konca XI. stoljeća, ali ni kod njih nećemo naći ni najmanju vijest o priznanju bizantske vlasti u Apuliji.

²⁵ F. Šišić, Dalmacija i ugarsko - hrvatski kralj Koloman, Vjesnik hrvatskoga arheološkoga društva N. S. X.; Zagreb, 1909, 76-77.

²⁶ F. Šišić, Priručnik izvora hrvatske historije, Dio I, Čest 1, Zagreb, 1916, 303.

²⁷ F. Šišić, Geschichte der Kroaten, Erster Teil, Zagreb, 1917, 342-343.

²⁸ Tako F. Šišić, n. dj. (bilj. 2), 611.

²⁹ Umjesto svega vidi F. Chalandon, Essai sur le règne d'Alexis Ier Comnène (1081-1118), Paris, 1900, 134 i d.; Margetić, n. dj. (bilj. 24), 239-240.

³⁰ Vidi V. Lazzarini, I titoli dei dogi di Venezia, Archivio Veneto N. S. a. II., T. V, 1903; isti, Originali antichissimi della cancelleria veneziana, N. S. a. IV., T. VIII, Parte prima Venezia, 1904.

³¹ Codice Diplomatico Barese, vol. V, a cura di F. Nitti di Vito, Bari, 1902, 35.

³² Šišić, n. dj. (bilj. 2), 611.

³³ B. Leib, Anne Comnène, Alexiade, Paris, 1937, (drugo izdanje 1967), III, 1945.

³⁴ G. Malaterra, De rebus gestis Rogerii comitis u: L. A. Muratori, Rerum Italicarum Scriptores, T. V, Parte 1 a cura di E. Pontieri, Bologna, 1927.

Spominjanje cara Aleksija u protokolu nekih isprava u južnoj Italiji ne znači obnavljanje bizantske vlasti već nešto drugo, tj. time se ističe da se u tom području ne priznaje vlast **normanskog vojvode** - slično npr. kao u Mlecima za Orseola. Kada se u Mlecima datira isprava s bizantskim carem, želi se pokazati na posve jasan i eksplicitan način da se ne priznaje nikakva vlast **zapadnog** carstva nad Mlecima.³⁵

Time postaje razumljiv i protokol zadarske isprave iz 1091. god.: "(...) *kyri Alexio Constantinopoleos imperante, tempore quo Vladislav, Pannoniorum rex, Croatiae invadens regnum, dominum Almus, suum nepotem, in illo statuit regem (...)*".³⁶ I ovdje se ponavlja ista priča: kada zadarski prior spominje bizantskog cara, on želi time na jasan i eksplicitan način dati na znanje da ne priznaje vlast ugarskih vladara, osobito Almoša, koji vlada samo u Hrvatskoj, u "onom kraljevstvu". Iz Ugarske je za Zadar dolazila opasnost pa se zbog toga daje na znanje da ne postoji više *regnum Croatiae et Dalmatiae*, da se Hrvatska smatra nešto drugo nego Dalmacija. Spomen Aleksija je ovdje samo zato što se Zadar od Bizanta "više nije imao što bojati", kako je to za Apuliju lijevo rekao Carabellese.

U takvom svjetlu treba tumačiti i datiranje isprave od 7. III. 1095.³⁷ kojom se na crkvenom saboru potvrđuju neka prava samostana sv. Marije u Zadru i one od 24. studenoga 1095.³⁸ kojom se samostanu sv. Krševana u Zadru potvrđuju prava na prihode od soli i ribolova. Takvom se datacijom u kojoj se spominje udaljeni bizantski car ističe da se ne priznaje nove opasne pretendente na vlast nad dalmatinskim gradovima, Ugarsku i Mletke. Ali, sve je bilo uzalud. Što se tiče Mletaka, već 1094. god. Rabljani su im se morali pokoriti "*cum certis pactis*",³⁹ a Trogir i Split priznaju 1097. god. dužda za svog seniora.⁴⁰ A Ugarska je akcijama Ladislava i Kolomana doprla do mora i, s obzirom na to da je *regnum Croatiae et Dalmatiae* bio papina vazalna država, usmjerila svoje napore prema papi da bi od njega dobila priznanje nove stvarnosti. Ladislavovo pismo montekasinskom opatu Oderiziju iz 1091. god.⁴¹ vrhunsko je

³⁵ Uostalom, to je već odavno poznato. Tako npr. F. Carabellese, *l'Apulia ed il suo comune nell'alto medio evo*, Bari, 1905, 306 kaže da ugledne obitelji u apulijskim komunama *turnarono a fare appello all'Impero bizantino, per contrappolo al ducato normanno di Puglia e Calabria*, i to zato što od Bizanta *ormai non avevano più nulla da temere*.

³⁶ CD I, 200, br. 161 = Doc. 154, br. 128.

³⁷ CD I, 203, br. 164. = Doc. 159, br. 131.

³⁸ CD I, 205, br. 165 = Doc. 175, br. 134.

³⁹ *Venetiarum historia* vulgo Pietro Justiniano Justiniani filio adiudicata, a cura di R. Cessi - F. Bennato, Deputazione di storia patria per le Venezie, Monumenti storici, N. S. vol. XVIII, Venezia, 1964. Ta tzv. Justinijanova kronika sastavljena je na osnovi neke kronike iz XIV. st., koja se temelji na Dandolovoj kronici. Sastavljena je inteligentno, tako što je autor popravljao one vijesti Dandola koje je ovaj iskombinirao na temelju raznih podataka da bi "dokazao" mletačko pravo na Dalmaciju. Evo primjera:

Dandolo
Hoc tempore Salomon rex Ungarie
terrestria loca Dalmacie inquitans
Iadertinos qui promisam
duci fidelitatem hucusque servaverant,
ad rebellionem induxit (...)

Justinijan
Eodem tempore, anno domini
ML civitas Iadre a Croatinis
et Hungaris molestata, que
duci hucusque fidelitatem
servaverat communi Veneciarum
prima vice rebelis effecta est,
regi Chroacie se submitens (...)

Pisac Justinijanove kronike znao je da Ugri sredinom XI. st. nisu mogli izravno napadati dalmatinske gradove, jer je između Ugarske i dalmatinskih gradova bila Hrvatska. Zato on ispravlja neke Dandolove pogreške, izbacuje Salomona, ubacuje Hrvate i piše da se Zadar pokorio Hrvatskoj, a ne Ugarskoj. Na žalost to nije izvorna vijest, već samo "kritičko" i "znanstveno" popravljanje nekih očitih Dandolovih pogrešaka. Ali pisac Justinijanove kronike nije uvažio ono osnovno, tj. da je Dandolo izmislio podatke o zadarskoj pobuni koje nije tada bilo zato što je Zadar pod Bizantom, a ne pod Mlečanima. Međutim, vijest o predaji Raba čini se pouzdanom iz nekoliko razloga. Tako Justinijan (n. dj. 101) spominje na vrlo pouzdani način i predaju Raba Mlecima iz 1118. o kojoj šute ne samo Dandolo, nego čak i *Annales Venetici* breves i *Historia ducum Veneticorum*. Podrobnije o tome u našem radu (n. dj. 24), 229-230.

⁴⁰ CD I, 207 i 208, br. 167 i 168 = Doc. 189-179, br. 138 i 139. Isprava za Trogir nije sačuvana u cjelosti pa ne možemo biti sigurni da su obveze Trogira i Splita prema duždu identične.

⁴¹ CD I, 197, br. 158.

djelo diplomatske vještine, o kojem smo na drugom mjestu podrobnije pisali.⁴² Ovdje možemo upozoriti samo na znakovito stiliziranje Ladislavova pisma. On ne govori o “osvajanju” Hrvatske, a još manje o *regnum Croatiae et Dalmatiae*, već piše opatu (a preko njega u biti papi) da je “stekao (!) gotovo cijelu Slavoniju (!)” (*Slavoniam iam fere totam acquisivi*). On time priznaje papinu pravnu vlast i raznim zamamljivim ponudama nudi pregovore, ali s pozicije jačeg, tj. onoga koji ima faktičnu vlast, a Kolomanova nastojanja da mu papa prizna vlast vidljiva su npr. i u aktima koncila Guastalli, održanog 1106. god.⁴³ Glavni protagonisti ostali su samo Ugarska i Mleci. O tome najbolje svjedoči Kolomanovo pismo duždu Vitale Michieliju, koje smo na drugom mjestu podrobno analizirali.⁴⁴ Prema našoj raščlambi riječ je o nacrtu ugovora između Ugarske i Mletaka, koji nije stupio na snagu. Po svemu se čini, da je Koloman uspio u tome da se mletački dužd odrekao prava na Dalmaciju i Hrvatsku. Dok još 1100. god. dužd Vitale Michieli nosi titulu *dux Venetiae, Dalmatiae atque Chroatae*⁴⁵ dotle se njegov nasljednik, Ordelafo Faliero, sve do Kolomanove smrti titulira samo *dux Venetiae*. Ali odmah nakon Kolomanove smrti isti se dužd naziva *Venecie atque Dalmacie dux*.⁴⁶

Ukratko nakon smrti Stjepana II. nestaje međunarodno priznata država *regnum Croatiae et Dalmatiae*, vazalna država s papom kao seniorom; papa i Bizant prestaju igrati neposrednu i odlučujuću ulogu na Jadranu; na poprištu ostaju samo Mleci i Ugarska. Ali, oni više ne temelje svoje pravo nad našim područjima time što bi Hrvatska bila ključno državotvorno područje. Dok hrvatski kraljevi bez izuzetka u sintagmi o jedinstvenosti naših krajeva uvijek stavljaju na prvo mjesto Hrvatsku,⁴⁷ a tek na drugo Dalmaciju, dotle ugarski vladari i Mleci beziznimno na prvo mjesto među Dalmaciju.⁴⁸

Regnum Croatiae et Dalmatiae kao vazalna papina država stvorena je na inicijativu i uz priznanje reformnih papa oko 1060. god. i označava bez ikakve dvojbe vrhunac srednjovjekovne hrvatske državnosti. Na žalost *Regnum Croatiae et Dalmatiae* nije dugo trajao, jedva približno 30 godina.⁴⁹ Stjepan II., kao zadnji kralj Kraljevstva Hrvatske i Dalmacije bio je dosad neopravdano zapostavljen kao navodno mlitav, bezvoljan i bolestan starac, koji nije bio na visini svojih prethodnika, Petra Krešimira IV. i Zvonimira. Ali, naše su raščlambe pokazale da je takvo gledanje na njega nepravdano.

⁴² Usp. Pitanja iz iz najstarije povijesti zagrebačke biskupije i Slavonije, *Croatica Christiana Periodica*, god. XVIII, Zagreb, 1994, br. 34, 11-13; isti, Kritička raščlamba vrela najstarije povijesti zagrebačke biskupije, Zbornik Zagrebačka biskupija i Zagreb 1094-1994, Zagreb, 1995, 97-101.

⁴³ Vidi L. Margetić, Vijesti Andrije Dandola o Dalmaciji u XII. stoljeću i njegovi izvori, *Historijski zbornik*, god. XXXV, 1982, 228.

⁴⁴ Vidi n. dj. u prethodnoj bilješki, 217-219.

⁴⁵ V. Lazzarini, I titoli dei dogi di Venezia, *Archivio Veneto*, N. S. II, vol. V, 1903, 288.

⁴⁶ Na i mj.

⁴⁷ Isprava datirana s 1071. god. (CD I, 124, br. 92 = Doc. 89, br. 68) nedvojbeno je kasnije krivotvorina, koja, dakako, nije posve bez vrijednosti za raščlambe. Vidi npr. L. Margetić, *Pristinum - pistrinum*, *Historijski zbornik XXXI-XXXII*, 1978-1979, 321-324 i tamo navedenu literaturu s diskusijom.

⁴⁸ U svome pismu duždu (CD II, 1, br. 1) - ali bolji je tekst u *Codex Trevisanus*, fol. 175, v. npr. Margetić, n. dj. (bilj. 24), 217-219. Koloman kaže, da se “meni i mojima čini dvojbenim treba li te (tj. dužda: L. M.) nazivati *ducem Chroacie atque Dalmatie*” itd., Koloman svjesno mijenja redosljed zemalja. Znamo da je dužd Vitale Michieli nosio titulu *dux Venetiae, Dalmatiae atque Chroatae*, a Koloman mu podmeče obratan redosljed (*Chroatae et Dalmatiae*) iz razumljivih razloga: Koloman želi sugerirati da se dužd kiti titulom iz nestalog Kraljevstva Hrvatske i Dalmacije pa, kako on (dužd) ne vlada Hrvatskom, razumljivo je da nema pravo ni na Hrvatskoj pridodanu zemlju Dalmaciju. Koloman kao da ne želi vidjeti da se u nacrtu ugovora, što ga je dužd predložio, navodila izričito duždova titula onako kako se dužd i inače titulirao: *Vitalis Michael, Venetie, Dalmatie Chroacie dux*.

⁴⁹ O njegovim počecima vidi u našim radovima, spomenutim u bilj. 23 i drugim.

Riassunto

Il regnum Croatiae et Dalmatiae durante il regno di Stefano II

In discussione con le opinioni di Rački, Šišić, N. Klaić ed altri l'autore cerca di dimostrare che:

1. *durante il regno di Stefano II (1088-1091) il regnum Croatiae et Dalmatiae è rimasto intatto nella sua estensione e che non ci sono segni di alcuna anarchia e disorganizzazione,*

2. *dopo la morte di Stefano II è avvenuto un sostanziale cambiamento a causa dell'attacco di Ladislao, re ungherese, sincronizzato con l'azione dell'imperatore Enrico IV contro gli elementi papali in Italia,*

3. *dopo la morte di Stefano II sparisce il regnum Croatiae et Dalmatiae che era in dipendenza vassallesca verso il papa che l'aveva creato,*

4. *nell'ultimo decennio del secolo XI la lotta per il predominio sulla sponda orientale dell'Adriatico è condotta dall'Ungheria e da Venezia. La datazione di alcuni documenti delle città dalmate con l'imperatore bizantino non significa che essi ammettevano la sovranità bizantina, bensì che non ammettevano né la sovranità ungherese né quella veneziana.*

FILOZOFSKI FAKULTET SVEUČILIŠTA U ZAGREBU

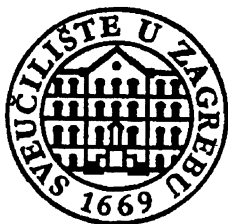
ZAVOD ZA HRVATSKU POVIJEST

INSTITUTE OF CROATIAN HISTORY

INSTITUT FÜR KROATISCHE GESCHICHTE

RADOVI

29

ZAGREB

1996.

Izdavač: **ZAVOD ZA HRVATSKU POVIJEST
FILOZOFSKOG FAKULTETA SVEUČILIŠTA U ZAGREBU**

REDAKCIJA:

Branka BOBAN, Neven BUDAK, Mirjana GROSS, Franko MIROŠEVIĆ,
Štefica POPOVIĆ, Nikša STANČIĆ, Božena VRANJEŠ-ŠOLJAN

UREDNIČKI KOLEGIJ:

Ivo GOLDSTEIN, Dragutin PAVLIČEVIĆ, Mario STRECHA

IZVRŠNI UREDNIK:

Mario STRECHA

Adresa uredništva: Zavod za hrvatsku povijest, Filozofski fakultet
Zagreb, Ivana Lučića 3

tel.: 385 (0)1 6120 150 fax: 385 (0)1 6156 879
385 (0)1 6170 685

Časopis izlazi jednom godišnje. Izdavanje časopisa sufinancira Ministarstvo znanosti i tehnologije Republike Hrvatske.

Rješenjem Republičkog komiteta za prosvjetu, kulturu, fizičku i tehničku kulturu SR Hrvatske br. 6859/1 od 5. X. 1982. časopis "Radovi" oslobođen je plaćanja poreza na promet proizvoda.

Časopis je registriran u Ministarstvu znanosti i tehnologije Republike Hrvatske pod br. UP-547/2-84-1984.

ZA IZDAVAČA:
Stipe BOTICA

DESIGN NASLOVNICE:
Iva MAKVIĆ

**PRIJEVOD SAŽETAKA NA
ENGLISKI JEZIK:**
Nikolina JOVANOVIĆ

PRIPREMA ZA TISAK:
Hrvoje STANČIĆ

TISAK:
KRATIS
Vrapčanska 15, Zagreb

Tiskanje završeno u veljači 1997. godine